

OSMANLI TARİHÇİLİĞİ ve TARİH KAYNAKLARI

Osmanlı Devleti'nin günümüze ulaşan ilk standart tarihleri, kuruluştan bir buçuk asır sonra kaleme alındı. Başta Âşıkpaşazâde olmak üzere, daha sonraki tarihçilere kaynaklık eden Yahşi Fakih'e ait *Menâkıb-ı Âl-i Osman* ilk Osmanlı tarihi sayılabilir. XV. asrın ilk çeyreğinde Germiyanlı Ahmedî tarafından yazıldığı bilinen *İskendernâme*'nin sonuna dercedilen *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* ise günümüze ulaşan ilk yazılı kaynaktır. Bu durumda kuruluş devrinin ilk asrı olan XIV. yüzyıldan günümüze orijinal bir Osmanlı tarihi intikal etmemiş olduğu söylenebilir. Bu asrın tarihi Pachymeres, Nicephoros, Kantakuzenos ve İbn Battuta gibi çağdaş Bizans ve Arap seyyah ve tarihçilerin eserleri ile bazı menâkıbnâmelere ve daha sonraki kaynaklara dayanır. İlk orijinal Türk kaynakları olan *Menâkıb-ı Âl-i Osman* menkıbe; *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* ise eski destan geleneğinin uzantısı görünümündedirler. Kuruluş devrinin tarihçiliğinde şüphesiz Sultan II. Murad devrinin müstesna bir yeri vardır. Özellikle Arapça ve Farsça'dan tercüme edilen eserler arasında standart tarihler de vardır. Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bîbî'den geniş ilâvelerle yaptığı *Târih-i Âl-i Selçuk* bunun güzel bir örneğidir.

Kuruluş devri tarih kaynakları arasında *Takvimler* de önemli yer tutar. Oldukça eski bir geleneğe sahip olan İslâmî dönem astronomisinin son tipik örnekleri olan bu eserler, müneccimler tarafından hazırlanır; burada önemli siyâsî ve tabiî olayların kronolojik listesi verilirdi. Bu yönüyle saray müneccimlerinin, ilk vak'anüvisler olduğu düşünülebilir. En eskisi bu padişah döneminden kalan Takvim düzenlemesi II. Mehmed zamanında sürmüş ve bunların bir kısmı günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'lar da bu asrın vazgeçilmez tarih kaynaklarıdır. II. Murad döneminde başlayan isimsiz *Tevârih-i Âl-i Osman* yazma geleneği daha sonra da devam etmiş ve bu tür eserlerden birçoğu günümüze ulaşmıştır. Bu eserler üzerinde ilk ciddi çalışmayı yapan Friedrich Giese'nin hazırladığı *Anonim Tevârih-i Osman* son yıllarda yeni harflerle de yayımlanmıştır. II. Murad devrinin bir başka özelliği, gazânâme türünün ilk örneklerinin de kaleme alındığı dönem olmasıdır. Anonim mensur *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed* adlı eser bu türe güzel bir örnektir.

İstanbul'un fethini müteakip tarih yazıcılığında canlanma olmuş; ilk standart dünya ve Osmanlı tarihi yazma denemeleri bu dönemde yapılmıştır. Şükrullah'ın, dünyanın yaratılışından başlattığı Farsça *Behcetü't-tevârih*'i Osmanlı döneminin ilk umumi tarihi sayılabilir. Enverî'nin Türkçe *Düsturnâme*'sinin önemi ise Sâsânîler'den, Moğollar'dan, Anadolu Beylikleri'nden, özellikle de Aydınogulları'ndan bahseden bir eser olmasıdır. Veziriâzam Karamanî Mehmed Paşa'nın Arapça *Tevârihü's-selâtini'l-Osmâniyye*'si kuruluştan başlayan ilk müstakil Osmanlı tarihidir. Doğrudan Fatih devrinin tarihi olan Tursun Bey'in *Târih-i Ebülfeth*'i ise, monografik türünün ilki kabul edilebilir.

Fatih devrinde tarih literatüründeki asıl gelişme, yarı resmî nitelikte olan saray tarihçiliğinin, yani şehnâmeciliğin başlamasıdır. Fetihden sonra İstanbul'a gelen birçok şair, II. Mehmed tarafından saraya alınmış ve kendilerine maaş bağlanmıştır. İran

şehnameciliğinin tesirinde kalarak devrin padişahını öven bu şairler, Osmanlı Türkiyesinde bu türün ilk örneklerini vermişlerdir. Hamidî ve Şehdî'nin eserleri kayıpsa da, Muâli'nin Farsça *Hünkârname*'si ile Kâşifi'nin Varna ve II. Kosova savaşlarına dair Farsça manzum tarihçesi olan *Gazânâme-i Rûm*'u günümüze ulaştırmıştır. Fatih devrinin bir başka özelliği, o zamana kadar yürürlükte olan örfî kanunların ilk defa tedvin edilmesidir. Son yıllarda *Kānunnâme-i Âl-i Osman* üzerindeki şüpheler izale edilmiş ve bu eşsiz teşkilât tarihi kaynağının ilmî neşirleri yapılmıştır. Diploması tarihinin bir numaralı kaynağı olan münşeât mecmuası meydana getirme geleneğinin de bu padişah döneminde başladığı söylenebilir. Günümüze böyle bir eser intikal etmiş ve yayımlanmıştır(İstanbul 1956).

XV. yüzyılın son hükümdarı olan II. Bayezid ve döneminin (1481-1512), tarih yazıcılığında özel bir yeri vardır. Zira ilk standart Osmanlı tarihleri olan Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihännümâ*'sı, İdris-i Bitlisî'nin Farsça *Heşt Bihişt*'i ve İbn Kemâl'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı bu dönemde yazılmıştır. Son ikisi bizzat padişahın emri üzerine eserlerini kaleme almışlardır. Oruç, Ruhi ve Bihiştî adlarındaki Edirneli üç tarihçi *Tevârih-i Âl-i Osman* yazma geleneğinin diğer örneklerini vermişlerdir. Günümüze ulaşmayan Yahşi Fakih'in *Menâkıb*'ından yararlanması, Çelebi Mehmed'den itibaren birçok savaşa katılması ve gördüklerini değerlendirmesi; daha sonraki tarihçilere kaynak olması bakımından yarı destanımsı, yarı gazanâme tarzındaki *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar içinde müstesna bir yeri vardır. Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihännümâ*'sı ise ilk tenkidî tarih olarak kabul edilebilir. Gerçekten kuruluştan başlayan bu eser, *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nin âdetâ sistemleştirilmiş şekli gibidir. İdris-i Bitlisî'nin ise Osmanlı tarihçileri arasında ayrı bir yeri vardır. Kuruluştan başlayan *Heşt Bihişt*, *Tevârih-i Âl-i Osman*lar tarzında olmakla birlikte, belâgatlı ve mübalagalı İran tarih yazıcılığının Osmanlılar'a girmesine sebep olmuştur. İdris-i Bitlisî ifade ve üslûp bakımlarından da daha sonraki tarihçiler üzerinde etkili olmuş; hatta XVIII. yüzyılda ortaya çıkan resmî devlet tarihçileri bile onun tesiri altında, konu başlıklarını genellikle Farsça veya yarı Farsça yazmışlardır.

II. Bayezid devrinde sadece bir olaya mahsus monografik eserler de yazılmıştır. Anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid*; Uzun Firdevsî'nin *Kutbnâme*'si ve Suzi Çelebi'nin *Gazânâme*'si bunlara örnektir. Cem Sultan adına Bayatî Hasan'ın yazdığı *Câm-ı Cem-âyin* ise mahiyeti meçhul *Oğuznâme*'den özetlenmiş bir eserdir.

XVI. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim devrinin tipik gazavâtnâme örnekleri Selimnâme'lerdir. İlki, daha Yavuz'un sağlığında İdris-i Bitlisî tarafından yazılan bu türün 20 civarında örneği bulunmaktadır. Hatta bu padişahın ölümünden sonra Selimnâme telifine devam edilmesi, zamanla âdetâ bir Yavuz mythos'unun ortaya çıktığını göstermektedir. Sultan Selim döneminin bir başka özelliği, Osmanlı tarih yazıcılığında Arap ekolünün başladığı bir devir olmasıdır. XVI. yüzyılda bu ekolün başlıca temsilcileri Taşkoprizâde Ahmed ve Cenabî Mustafa efendilerdir.

Saltanatı yarım asra yaklaşan Kanuni Sultan Süleyman devrinde de çeşitli türlerde tarihler kalem alınmıştır. Eski geleneğin devamı olarak Osmanlı tarihini umumi dünya ve İslâm tarihinin devamı tarzında ele alan eserler yanında, kuruluştan başlayan

Tevârih-i Âl-i Osmanlar da yazılmış; Yavuz devrinin Selimnâme'lerinin yerini bu dönemde *Süleymannâmeler* almıştır.

Hilkatten başlayan eserlere, Matrakçı Nasuh'un *Mecma'u't-tevârih*'i, Ramazanzâde Mehmed'in *Târih-i Nişancı*'sı ve Muslihiddin Lârî'nin *Mir'âtü'l-edvâr*'ı; *Tevârih-i Âl-i Osman*'lara ise Hadîdî'nin manzum, Muhyiddin Mehmed'in ve Lütî Paşa'nın mensur eserleri örnek gösterilebilir.

Uzun süren Kanuni döneminin tamamını ihtiva eden Süleymannâme yoktur. En kapsamlısı olan Celalzâde Mustafa'nın *Tabakâtü'l-memâlik*'i bile 1554 yılına kadar gelir. Diğer Süleymannâmelerden bazısını Bostan Çelebi, Celalzâde Salih, Gubârî, Mahremî, Hâkî, Eyyûbî ve Senâî yazmışlardır.

Bu hükümdarın bazı seferleri, müstakil eserlere de konu olmuştur. Ezcümle, Belgrad'ın, Rodos'un, Macaristan'ın ve Sigetvar'ın alınmasıyla ilgili olarak Belgradnâme, Rodosnâme ve Sigetvarnâme türleri ortaya çıkmıştır. Bu arada Barbaros Hayreddin Paşa'nın sefer ve zaferleriyle ilgili eserler âdetâ Barbarosnâme adıyla ayrı bir grup oluşturur. Fatih devrinde başlayan fakat devam etmeyen yarı resmî Şehnâmenüvîslik, Kanuni döneminde daha da müesseseseleşmiş, Fethullah Ârifî ve Eflatun Şirvanî gibi şehnâmeciler bu türün Farsça güzel örneklerini vermişlerdir.

II. Selim devrinin en önemli siyasî ve askerî hadisesi olan Kıbrıs'ın fethiyle ilgili Vusûlî, Usûlî, Şerîfî, Pîrî ve Zîrekî'nin gazânâme türü eserleri ise ayrı bir grup oluşturacak kadar vardır.

XVI. yüzyılın asıl büyük tarihleri bu asrın sonlarında yazılmıştır. Cenâbî'nin Arapça *el-Aylemü'z-zâhir*'i, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Kühü'l-ahbâr*'ı dünya tarihinin; Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'i ile Mehmed Zaim'in *Câmi'ü't-tevârih*'i *Tevârih-i Âl-i Osman* yazma geleneğinin örnekleridir. Eflatun Şirvanî'nin başlayıp Seyyid Lokman'ın tamamladığı Farsça *Hünernâme* ise minyatürlü tarihçiliğin bir başka örneğidir. Selânîkî Mustafa ise, adına izafetle bilinen ve orijinal bir vekayinâme olan eserinde 1563-1600 yılları arası olaylarını tafsil eder.

Çeşitli sefer, zafer ve fetihlerle ilgili monografilerin da yazıldığı XVI. yüzyıl tarih edebiyatının bir başka büyük eseri ise, Feridun Ahmed Bey tarafından resmî yazışmaların bir araya getirilmesinden oluşan *Münşeâtü's-selâtîn*'dir (I-II, İstanbul 1264 ve 1274). Yine XVI. asırda ilk örnekleri günümüze ulaşan biyografya ve bibliyografyalar da tarih literatürünün vazgeçilmez türleridir. Gerçi İslâm tarihinin siyer geleneğinin tipik örneklerinden Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-necât* adlı Mevlid'i ile İskendernâme ve Hamzanâme gibi eserler daha önceden yazılmışsa da, gerçek mânâda biyografik eserler XVI. asırda kaleme alınmıştır. Taşkoprizâde'nin Arapça *Nevâdirü'l-ahbâr*'ı ve *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*'si ile Âlî'nin *Menâkıb-ı Hünerverân*'ı biyografi türünün tipik örnekleridir.

Bu asrın bir başka biyografi dalı, Arapların tabakat, İran'ın ise tezkire geleneğinin uzantısı sayılabilecek tezkirelerdir. Şairlerle ilgili ilk eser, Sehi Bey'in *Heşt*

Bihîşt'idir. Daha sonra bunu Latîfi, Kınalızâde Hasan, Beyânî, Ahdî ve Âşık Çelebi'nin tezkireleri takip etmiştir. Ayrıca evliya tezkirelerinin de bol örneklerinin verildiğini belirtmeliyiz. Yine biyografi türünün menâkıbnâme ve vefeyât dallarında da telif ve tercüme yapılmıştır.

Bibliyografya dalında yazılmış belki de tek eser, Taşköprizâde Ahmed'in Arapça *Miftâhü's-saâde*'si gibidir. Müellifin oğlu Kemaleddin Efendi tarafından *Mevzûâtü'l-ulûm* adıyla Türkçe'ye çevrilen bu eser daha sonra yazılan birçok esere kaynak olmuştur.

Yine İslâmî edebiyatın devamı olan siyâsetnâme veya nasihatnâme türünün ilk örnekleri Osmanlılar'da XVI. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İdris-i Bitlisî'nin *Kanun-ı Şehinşâhî*'si, Sadrazam Lütî Paşa'nın *Âsafnâme*'si, Hasan Kâfi'nin *Usûlü'l-hikem*'i ve Gelibolulu Âlî'nin *Nushatü'l-mülûk* adlı eserleri dışında müellifi meçhul *Hırzû'l-mülûk* da bu asırda kaleme alınmıştır.

Şâir Nev'î'nin *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn*'u ise ilk ansiklopedik eserlerdendir. Kezâ, Latîfi'nin *Risâle-i evsâf-ı İstanbul*'u ilk şehir tarihi olarak kabul edilebilir. Sultan ve sünnet düğünlerini yansıtan surnâme türü ise ilk defa bu asırda ortaya çıkmıştır. Fatih zamanında başlayan kanunnâme tedvini işi, oğlu Bayezid, torunu Yavuz ve bunun oğlu Kanuni zamanlarında da devam etmiştir.

XVII. yüzyılda, eski geleneğin devamı niteliğinde Kâtib Çelebi, Bosnalı Hüseyin, Karaçelebizâde Abdülaziz ve Münecimbaşı Ahmed taraflarından dünya; Solakzâde Mehmed Hemdemî, Abdurrahman Hibrî vs. taraflarından ise umumî Osmanlı tarihlerinin yanında, Hocasâde Mehmed, Sâfi Mustafa, Mehmed b. Mehmed, Topçular Kâtibi Abdülkadir, Mehmed Halife, Vecihi Hasan ve Abdi Paşa gibi tarihçiler tarafından vekâyinâme tarzında özel tarihlerin ve monografilerin sayısında büyük artış olmuştur. Özel tarihlerin gazânâme, fetihnâme, şehir tarihi gibi alt türlerine İyânî Cafer, İbrahim Harimî, Vasıtî, Kilarî Mehmed, Tugî Hüseyin, Hasanbeyzâde Ahmed, Topçular Kâtibi Abdülkadir, Abdurrahman Hibrî, Güftî Ali, Mustafa Zühdî, Mühürdar Hasan, Behcetî Hüseyin vs.taraflarından çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu arada yarı resmî nitelikteki şehname türünde Ganîzâde Nâdirî ve Mülhemî İbrahim taraflarından eser telifi devam etmişse de, bu asırda şehnamenüvislik yerini yavaş yavaş vekâyinüvisliğe bırakmaya başlamıştır. Biyografyacılıkta büyük gelişme olmuş, bir yandan Nev'îzâde Atâî tarafından *Zeyl-i Şakâik*, Kâtib Çelebi tarafından *Süllemü'l-vusûl* ve Muhibbî tarafından *Hulâsatü'l-eser* gibi umumî; Cemaleddin Hulvî ve Nefeszâde İbrahim taraflarından ise, Halvetî meşâyihine dair *Lemezât-ı Hulviyye* ve *Gülzâr-ı Savab* gibi hususî nitelikte biyografik eserler yazılırken; Riyâzî, Fâizî, Rıza, Yümnî ve Güftî gibi birçok tezkireci de şâir ve tarikat erbabının hal tercümelerini müstakil eserlerde toplamışlardır.

Bibliyografya türünde Kâtib Çelebi tarafından, sadece XVII asrın değil, Osmanlı tarihinin, hatta İslâm tarihinin en büyük eseri *Keşfü'z-zunûn*'u; kezâ seyahatnâme

türünde ise belki de dünyanın en büyük eseri olan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* kaleme alınmıştır.

Münşeât, ansiklopedi, siyasetnâme ve kanunnâme geleneklerinin dışında, ıslahata dair eserlerin de bollaşması, gerilemeye paralel olarak yine bu asırda olmuştur. Siyasetnâme dalında Hasanbeyzâde Ahmed'in *Usûlü'l-hikem*'i, Alaybeyizâde Mehmed Emin'in *Nesâyihü'l-mülûk*'ü, Sarı Abdullah'ın *Nasihatü'l-mülûk*'ü örnek gösterilebilir. Askerî teşkilatla ilgili ilk müstakil eser olan ve *Kavânîn-i Yeniçeriyân* olarak bilinen anonim *Mebde-i Yeniçeri Ocağı Tarihi* de bu asırda yazılmıştır. Aynı asırda, Defter Emni Ayn Ali Efendi *Kavânîn-i Âl-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* adlı eserinde yine ilk defa Osmanlı taşra teşkilatı, toprak sistemi ve merkez bürokrasisi hakkında bilgiler verir. Klasik lâyiha türünün güzel bir örneğini kaleme alan Koçi Bey, kendi adıyla anılan ünlü *Risalelerini* IV. Murad ve halefi Sultan İbrahim'e sunarak, devlet bünyesindeki bozuklukları ve yapılması gerekenleri sıralar. Kâtib Çelebi ise, 1653'te yazdığı *Düstürü'l-amel* adlı küçük fakat muhtevalı eserinde, devlet bünyesindeki bozukluklara, özellikle malî sıkıntılara çareler arar. Aynı türde yazılmış *Kitâb-ı Müstetâb* ile *Kitâbu Mesâlihi'l-müslimîn*'in müellifleri meçhuldür. *Eyyûbî Efendi Kanunnâmesi*, *Abdi Paşa Kanunnâmesi* ve Hezarfen Hüseyin'in *Telhîsü'l-beyân*'ı ise Fatih'in *Kânunnâme-i Âl-i Osman*'ı tarzında müessese ve teşkilât tarihine dair eserlerdir. Münşeât türüne ise, Sarı Abdullah Efendi'nin *Düstürü'l-inşâ*'sı ile Şâir Nâbi'nin *Münşeât*'ı örnek gösterilebilir.

XVII. yüzyılda yapılan fetihler ve savaşlar hakkında fetihnâme ve gazavâtnâmeler de yazılmıştır. Viyana elçisi Zülfikar Efendi'nin sefâretnâmesi ise bu türün ilk örneğidir.

XVIII. yüzyılda umumî Osmanlı tarihleri yanında, vekâyinâme türünde de pek çok eser yazılmış; vekâyinâmecilik bu asrın başlarından itibaren resmî niteliğe bürünerek, vekâyinüvislik (vak'anüvislik) yarı resmî şehnâmenüvisliğin yerini almıştır. Fakat gayrı resmî olarak vak'a yazma geleneği devam etmiştir. Yalnızca bir konuya ayrılmış monografilerden başka şehir tarihçiliğinde, biyografya, bibliyografya, ansiklopedi ve münşeât türleri dışında devlet düzeni, siyasete dair eserler ve teşrifat mecmuaları ile sultan ve sünnet düşünlerini konu alan surnâme türünde de güzel örnekler verilmiştir. Elçi gözlem ve raporlarını muhtevi sefâretnâmenin ise bu asırda daha fazla örnekleri kaleme alınmıştır.

Umumî tarihler eski geleneğin devamı olarak dünyanın yaratılışından veya Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayanlar olarak yine iki kategoriye ayrılabilir. Bunlardan birincisine Şemdanîzâde Süleyman'ın *Mür'i't-tevârih*'i; ikincisine ise Mü'minzâde Ahmed Hasib'in *Silkü'l-leâlî-i Âl-i Osman*'ı örnek gösterilebilir.

Resmî ve gayrı resmî diye ikiye ayrılacak vekâyinâme türünden resmî olanlar, Naîmâ Mustafa ile başlar, asrın sonuncu vak'anüvisi Ahmed Vâsîf'la devam eder. Gayrı resmî vekâyinâmelere ise, *Îsâzâde Tarihi*, *Zübde-i Vekâyiât*, *Uşşakîzâde*

Tarihi, Silâhdar Tarihi ve bunun devamı olan *Nusretnâme* ile Arapzâde Hüseyin Râmiz'in *Zübdetü'l-vâkıât*'ı örnek olarak gösterilebilir.

XVIII. asırda monografi türünde büyük artış olmuştur. 1703 Feyzullah Efendi (Edirne) Vak'ası Vak'anüvis Naima'ya ve Mü'minzâde Hasib'e müstakil eserler yazmaya sevk etmiştir. Vahid Mahtumî 1715 Mora Seferi'ni, Seyyid Vehbi Pasarofça Antlaşması'na dair *Risâle-i Sulhiyye*'yi, Bosna Kadısı Ömer Efendi 1736-1739 Avusturya savaşlarına dair *Ahvâl-i gazavât der-diyâr-ı Bosna*'yı, Ahmed Resmi 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşına dair *Hulâsatü'l-i tibâr*'ı yazmışlardır. Şehir tarihçiliğinin güzel bir örneğini Nazmizâde Murtaza, Bağdat'a dair *Gülşen-i hulefâ* ile vermiştir.

Bu asırda biyografya dalında vefeyât ve tezkire gibi geleneksel türlerin dışında, meslek gruplarına göre müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Ezcümle, ulema ve meşâyih biyografileri zeylü'z-zeyl-i Şakâik olarak önce Uşşakîzâde İbrahim, sonra da *Vekâyiü'l-fudalâ* (İstanbul 1989) adıyla Şeyhî Mehmed efendiler tarafından devam ettirilmiştir. Osmanzâde Tâib, *Hadikatü'l-mülûk* ve *Hadikatü'l-vüzerâ* adlı eserlerinde müstakil olarak padişah ve sadrazam biyografilerini vermiş; daha sonra da bu ikincisinin müteaddit zeyilleri yapılmış, İbnülemin ise *Son Sadrazamlar* adlı eseriyle bu geleneği İmparatorluğun sonuna kadar götürmüştür. Asrın büyük biyografi Müstakimzâde Süleyman Sadeddin ilk defa şeyhülislâmların hal tercümelerini *Devhatü'l-meşâyih*'ta; hattatları ise *Tuhfe-i hattâtîn*'de toplamıştır. Asrın bir başka ünlü biyografi ise, aynı zamanda bir diplomat olan Ahmed Resmî Efendi'dir. O, *Halikatü'r-rüesâ*'da ilk defa reisülküttapların, *Hamiletü'l-küberâ*'da ise dârüssaâde ağalarının tarihçe-i hayatlarını vermiştir. Hafid Efendi'nin *Sefînetü'l-vüzerâ*'sı ise kaptanıderyalara dair ilk eserdir. Şeyhülislâm Esad Efendi Osmanlı musikişinaslarını *Atrabü'l-âsâr* adlı eserinde toplarken; Sâkıp Dede Mevlevî büyüklerini *Sefîne-i nefise*'de; La'lîzâde Abdülbâki Efendi *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye*'sinde; İsmail Hakkı Efendi ise *Silsilenâme-i Tarîk-ı Celvetiyye*'sinde ilgili tarikat büyüklerinin biyografilerini vermişlerdir.

Bibliyografya türünde Arabacılar Şeyhi İbrahim ve Hanifzâde Tahir *Keşfü'z-zunûn*'a zeyiller kaleme almışlardır. Asrın en büyük ansiklopedik eseri ise Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ünlü *Ma`rifetnâme*'sidir.

Islahat ve devlet teşkilâtına dair eserlerin sonuncusu sayılabilecek olanı bu asırda *Nesâyihü'lüvüzerâ ve'l-ümerâ* adıyla Defterdar Sarı Mehmed Paşa yazmıştır. Asrın sonlarında III. Selim'e sunulan lâyhalar ise bu padişahın isteği üzerine hazırlanan bir tür raporlardır.

Devlet protokolüyle ilgili kaideleri Nailî Abdullah Paşa *Mukaddime-i Kavânîn-i Teşrifât* adlı eserinde bir araya getirmiştir. Surnâme geleneğinin örneklerini Seyyid Vehbî, Hazin ve Haşmet vermişlerdir.

Münşeât türüne örnek ise Küçük Çelebizâde Âsım, Osmanzâde Tâib ve Ragıp Mehmed Paşa'nın eserleri ile birçok anonim mecmua günümüze ulaşmıştır. Diploması trafiğinin yoğunlaşmasına paralel olarak XVIII. yüzyılda sefâretnâme sayısında da

önemli artma olmuştur. Kırım hanlarından birinin oğlu olan Mehmed Giray tarafından yazılan *Târîh-i Mehmed Giray*, ilk müstakil Kırım tarihçesi olup 1683-1703 yılları arası olaylarını ihtiva eder.

XIX ve XX. yüzyıllar, hemen her alanda olduğu gibi, tarih yazımında da önemli değişikliklerin ve yeniliklerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bir yandan eski geleneğin devamı niteliğinde umumî, hususî ve resmî mahiyette kronikler yazılırken; monografik nitelikte sefer, zafer ve şehir tarihleri ile biyografik mahiyette eserler de kaleme alınmış; klasik tezkirecilik geleneği devam etmiş; bu arada yeni türler ortaya çıkmıştır. Bibliyografya ve ansiklopedi türlerinde daha ciddî ve kalıcı çalışmalar yapılmıştır. Asrın ikinci yarısından itibaren, geleneksel teşrifât kaidelerinin yerini Avrupaî protokol kuralları almaya başlamış; birkaç surnâme yazılmış; sefâret nânelerinde daha güzel örnekleri verilmiştir. Bu arada, bilene ilk örneği XVI. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde verilen ruznâmeciliğin değişik örnekleri kaleme alınmış; başta Mâbeyn kitabeti mensuplarından olmak üzere hatırât türünden birçok eser ortaya konulmuştur.

XIX. yüzyıl tarihçiliğinin önemli bir yanı, özellikle Tanzimat'tan sonra Batı dillerini bilen tarihçilerin Avrupa devletlerinden daha fazla söz etmeleri; Batı kaynaklarından daha fazla faydalanmaları, Devlet-i Aliyye'nin müesseselerini de içine alan ilk sentez tarihlerini meydana getirmeye çalışmalarıdır. Son yüzyıllarda, hılkatten başlayan genel tarihlerin ilkinin *Târîh-i Gülşen-i Maârif* (I-II, İstanbul 1252) adıyla Ferâizîzâde Mehmed Said yazmıştır. Bu arada daha popüler ve ders kitabı mahiyetinde Ahmed Hilmi, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Mizancı Murad, Âtîf Mehmed, Ahmed Vefik Paşa, Ali Cevad, Abdurrahman Şeref, Ahmed Refik vs. tarafından muhtasar genel tarihler kaleme alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayan genel tarihlerin XIX. yüzyılda daha modern örnekleri verilmiştir. Hayrullah Efendi'nin *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyy Tarihi* (İstanbul 1273-1292) bunun tipik bir örneğidir. Karamanî Mehmed Paşa, Lütfî Paşa gibi tarihle uğraşan sadrazamların sonuncusu olan Mehmed Kâmil Paşa da, *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* (I-III, İstanbul 1325) adıyla bir genel tarih yazmıştır. ünlü gazetecilerimizden Ahmed Rasim'in *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* (I-IV, İstanbul 1328-1330) adlı eseri yarı popüler nitelikte olup, bilhassa teşkilât ve kültürel hayatla ilgili verdiği bilgiler bakımından önemlidir.

XIX ve XX. yüzyıllarda vekayinâme türü eserler yine resmî ve hususî diye iki kategoride ele alınabilir. Resmî kronikler birkaç defa vak'anüvis olan Ahmed Vâsîf'la başlar, Abdurrahman Şeref'le sona erer. Bu dönemde Mütercim Âsım, Şânizâde Atâullah, Esad Efendi ve özellikle Ahmed Cevdet Paşa kıymetli kronikler bırakmışlardır. On beş cilt vekayinâme bırakan Ahmed Lütfî Efendi'den itibaren gazetecilik ön plana çıkmış, Abdurrahman Şeref Bey ise vak'anüvisliği dönemiyle ilgili basit bir kronik dışında fazla bir şey bırakmamıştır.

Resmî olmayan vekayinâmeciliğin tipik örnekleri için ise, Zaîmzâde Mehmed Sadık'ın I. Abdülhamid devriyle ilgili *Vak'a-i Hamîdiyye'si*, Mahmud Celaleddin

Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*'i (I-III, İstanbul 1326-1327; İstanbul 1983), III. Selim ve II. Mahmud devirleriyle ilgili monografiler zikredilebilir. Bunlardan *Câbi Tarihi* (Ankara 2003) önemlidir.

Mehmed Şükrü Osmanlı bahriyesiyle, Ahmed Muhtar Paşa da İstanbul'un fethiyle ve Osmanlı askerî tarihiyle ilgili eserler kaleme almışlardır. Askerî teşkilâtla ilgili olarak, Ahmed Cevad ve Mahmud Şevket paşaların resimli eserleri ise müstesna bir yere sahiptir. Monografi türünde ayrıca Doksanüç Harbi'ne ve özellikle Plevne savaşına dair eserler yazılmış; bu arada Midhat Paşa *Tabsıra-ibret* (İstanbul 1325) adıyla adeta otobiyografisini, *Mir'ât-ı Hayret*'inde (İstanbul 1325) ise Sultan Abdülaziz'in hal'ini kaleme almıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde siyasi ve askerî pek çok hâtıratın yazıldığı da belirtilmelidir.

Son asırların biyografi türünde de büyük çeşitlilik görülür. Bir yandan geleneksel tezkirecilik ve devlet ricali ile ulema biyografilerinin zeyilleri yapılırken, diğer yandan yeni türler ortaya çıkar. Eski tezkireciliğin devam olarak Tevfik, Vak'anüvis Esad Efendi, Ârif Hikmet Bey, Fatin Davud vs. tarafından eserler meydana getirilmiştir. Bu arada XVIII. yüzyılda yazılmış *Hadikatü'l-vüzerâ* (İstanbul 1271), *Sefinetü'r-rüesâ* (İstanbul 1269) ve *Devhatü'l-meşâyih* (İstanbul tarihsiz ve 1978) gibi biyografyalara müteselsil zeyiller yapıldığı da malumdur. XIX. yüzyılda nakîbüleşraf biyografileri de ilk defa Ahmed Nazif tarafından *Devhatü'n-nukabâ* (İstanbul 1283) adlı eserde bir araya getirilmiştir. Karlızâde Cemaleddin Efendi ise, Osmanlı tarih müelliflerinin biyografilerini *Âyîne-i zurefâ* (İstanbul 1314) adıyla kaleme alarak bir ilki gerçekleştirmiştir. İranlı Habib Efendi *Hat ve hattâtân*'da (İstanbul 1305) Osmanlı ve İran hattatlarının hayat hikâyelerini toplamış; bu türün son örneğini *Son Hattatlar* (İstanbul 1970) adlı eseriyle İbnülemin Mahmud Kemal vermiştir. *Hoş Sadâ* (İstanbul 1958) ise yine aynı musikişinaslara dair eserdir ve *Atrabü'l-âsâr* zeylidir. XX. yüzyılı da idrak eden Mehmed Süreyya Bey'in dört ciltlik *Sicil-i Osmânî*'si (İstanbul 1308-1315) ise adeta bir Osmanlılar ansiklopedisidir. Bursalı Mehmed Tahir üç ciltlik *Osmanlı Müellifleri* (I-III, İstanbul 1308-1315) adlı eseriyle bio-bibliyografik bir çalışmanın örneğini; Bağdatlı İsmail Paşa ise, *Hediyyetü'l-ârifin*'iyle (I-II, İstanbul 1951-1955) geleneksel biyografyacılığın son örneğini vermişlerdir.

XIX ve XX. yüzyıllarda bibliyografya ve katalog çalışmalarında da önemli gelişmeler oldu. Ezcümle, Bağdatlı İsmail Paşa ünlü *Keşfü'z-zunûn* zeyli *Îzâhu'l-meknûn*'u (I-II, İstanbul 1945-1947) ile geleneksel bibliyografya tarzının son örneğini verirken, Serkis Orpilyan ile Seyyid Abdülzâde *Mahzenü'l-ulûm* (İstanbul 1308) adlı eserle eski ve yeni bibliyografyacılık arasında adeta bir köprü kurarlar. Katalog olarak ise II. Abdülhamid devrinde hazırlanan vakıf kütüphanelerinin katalogları önemli bir kültür hazinesidir. *Devr-i Hamîdî Katalogları* denilen bu derterler hâlâ kullanılmaktadır. Mizancı Murad'ın *Devr-i Hamîdî Âsârı* (İstanbul 1308) ise yarım kalmış bir çalışmadır. Sultan II. Abdülhamid, İmparatorluğun önemli yerlerinin fotoğraflarını çektirerek albümlerde toplatmakla, Devlet-i Aliyye'nin paha biçilmez görüntü malzemesini meydana getirmiştir. Son yüzyıllar her alanda yenileşme hareketlerinin baskın olduğu bir dönem olup, bu alanda da çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Keçecizâde İzzet Molla *Nizâm-ı Devlete Dâir Lâyihâ* adlı eseriyle ıslahat raporu yazma geleneğinin son

örneklerinden birini vermiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin *Üss-i İnkılâb*'ı ile Ahmed Rasim'in *İstibdâddan Hâkimiyet-i Milliyyeye* (I-II, İstanbul 1923) adlı eserleri bu türün son örnekleri olarak kabul edilebilir. Hafız Hızır İlyas ve Tayyazâde Atâullah efendiler ise Osmanlı sarayının Enderûn kısmıyla ilgili eserler kaleme alarak, önemli bir boşluğu doldururlar.

Nümismatikle ilgili eserler de bu yüzyıllarda hazırlanmıştır. Abdullatif Subhi Paşa *Uyûnü'l-ahbâr fî nukûdi'l-âsâr* (İstanbul 1279) adlı eseriyle bunun tipik örneğini vermiş; İsmail Galib Bey ise bu türün asıl büyük eserlerini meydana getirmiştir.

Klasik Osmanlı teşrifât kaidelerini Vak'anüvis Esad Efendi *Teşrifât-ı Kadîme* (İstanbul 1287) adlı eserinde toplamıştır. Münşeât türünde ise yine Esad Efendi ve Âkif Paşa bazı mektupları bir araya getirmiştir.

XVII. yüzyılda başlayan sefaretnâme yazma geleneği bu asırlarda da devam etmiştir. Bu türde Mehmed Said Galip Paşa, Abdürrahim Muhib Efendi, Mehmed Vahid Efendi, Seyyid Mehmed Refî, Bozoklu Osman Şakir, Mehmed Namık Paşa, Seyyid Mustafa Sâmi, Sadık Rifat Paşa gittikleri ülkelere dair ilginç sefaretnâmeler kaleme almışlardır. Ruznâme ve hâtırat türündeki eser sayısında önemli artış olmuş; geleneksel mecmûa anlayışı yeni bir çehreye bürünmüş ve günümüz dergilerine dönüşmüştür. Mehmed Salâhî Bey ile Ebüzziya Tefkî'nin çıkardığı mecmualar bu türün ilk örnekleri kabul edilebilir. Daha sonra ilmî derneklerin kurulmasıyla, bu müesseselerin yayın organları şeklinde çıkarılan mecmualar içinde tarih edebiyatını ilgilendiren şüphesiz *Târih-i Osmânî (Türk Tarihi) Encümesi Mecmûası*'dır (İstanbul 1326 ve sonrası). Şahsî gayretlerle çıkarılan ilk tarih dergisi olarak Ali Emîrî'nin *Osmanlı Tarihi ve Edebiyat Mecmûası* (İstanbul 1334-1336/1918-1920 yılları arası 31 sayı) kabul edilebilir.

XIX ve XX. yüzyıllara mahsus tarih edebiyatının yeni bir türü olarak kabul edilebilecek salnâmeler de özel bir yere sahiptir. Tanzimat'tan sonra yayımlanmaya başlanan bu eserlerin resmî ve hususî birçok çeşidi mevcuttur.

Modern anlamda ansiklopedi çalışmaları da XIX. yüzyılda başlamıştır. Şahsî girişimlerden Yağlıkçızâde Rifat Efendi *Lügat-i Târihiye ve Coğrafîye* (I-VII, İstanbul 1299-1300)'yi, Şemseddin Sâmi Bey *Kâmûsü'l-a'lâm*'ı (I-VI, 1306-1316), Ali Cevad Bey ise *Memâlik-i Osmâniye Târih ve Coğrafya Lügati* (I-IV, 1313-1317) adlı çalışmalarını tamamlayabilmişlerdir. Komisyonlarca hazırlama girişimlerinde bulunan *Muhîtü'l-maârif* ve *Dâiretü'l-maârif* çalışmaları yarım kalmıştır. Tercüme faaliyetinin güzel bir örneğini ise Mehmed Atâ Bey Hammer'in ünlü *Devlet-i Osmaniye Tarihi*'ni Fransızcasından tenkidî bir şekilde çevirerek (İstanbul I-XI, 1329-1337; XI, 1947) bu alanda adeta çığır açmıştır.

Sultan Reşad zamanında, mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak amacıyla kurulan Târih-i Osmânî Encümeni üyelerinden Necip Âsım ve Mehmed Ârif beylerin kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi*'nin daha ilk cildi yayımlandıktan (İstanbul 1335/1917) hemen sonra başta Yusuf Akçura ve Fuad Köprülü olmak üzere büyük eleştiriler almıştır. Kitabî kaynaklar dışında arşiv vesikalarının da henüz istifadeye açık olmaması,

bu girişimin yarıda kalmasına sebep olmuş; Encümen, kendi adıyla çıkardığı ilk tarih mecmuasında ve bunun devamı olan *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* 'nda, kaynak ihtiyacına yönelik makalelere ve tefrikalara ağırlık vermiştir.

Böyle zengin bir tarih edebiyatı kaynaklarının bilimsel neşirlerinin yapılarak araştırmacıların hizmetine sunulmasının önemi tartışılmaz. XVIII. yüzyılda Türk matbaacılığının devreye girmesinden sonra, resmî vak`nüvis tarihlerinin basımına ağırlık verilmiş, Naîmâ, Râşid, Çelebizâde Âsım, Subhî, İzzî, Vâsıf, Şânîzâde Atâullah Efendi, Ahmed Cevdet Paşa ve kısmen Ahmed Lütfi Efendi gibi vak`nüvislerin eserleri yayımlanmıştır. Sultan Abdülaziz ve halefi padişahlar dönemlerinde ise kısmen Âlî Mustafa, Hoca Sadeddin Efendi, Selânikî, Peçuylu İbrahim, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi vs. gibi resmî olmayan tarihçilerin de eserlerinin basımına ağırlık verilerek bu alandaki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. İmparatorluğun tarihe karışmasından ve harf inkılâbından sonra kaynak metinlerden yararlanmak çok önemli bir mesele olmuş; bu açık da üniversitelerin Edebiyat ve Dil-Tarih fakültelerine konulan Osmanlı Türkçesi dersleriyle kapatılmaya çalışılmıştır. Daha sonra, tarih kaynaklarının eleştirel baskısı demek olan edisyon kritik çalışmaları olmadan, bilimsel bir neşrin söz konusu olamayacağı anlaşılınca, bu tür eleştirel çalışmalar devreye sokulmuştur. Bu alanda ilk defa Nihad Sâmi Banarlı tarafından Germiyanlı Ahmedî'nin *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*'ı neşredilmiş, fakat büyük eleştiri almıştır. Bu ilk denemeden sonra Şerafettin Turan (İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, Ankara 1957) ve özellikle Bekir Kütükoğlu (*Çeşmîzâde Tarihi*, İstanbul 1959) daha metodik edisyon kritik örnekleri vermişler, fakat asıl büyük çalışmalar merhum Kütükoğlu'nun yaptırmış olduğu doktora tezleri ve yurt dışındaki Osmanlı araştırmacıları tarafından yapılmış çalışmalarla önem kazanmıştır. Son yıllarda gerek Kültür Bakanlığı, gerek Türk Tarih Kurumu ve özel bazı yayınevleri tarafından yapılan kaynak neşirleri sevindiricidir. Yine son yıllarda *Naîmâ Tarihi*'nin yeni harflerle yayımlanması (Ankara 2007) ve pek yakında *Râşid Tarihi*'nin neşredilecek olması tarih araştırmacılarını sevindirecek gelişmelerdir. Ancak bütün bu olumlu gelişmelere rağmen bu yayınları yeterli bulmak mümkün değildir. Zira zengin tarih literatürü kütüphanelerde araştırmacıları beklemektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tarih kaynaklarının elektronik ortamda yayımlanması girişimi, bu ihtiyacı kısa sürede gidermeye yönelik olacaktır. Böylece, bir yandan yayımlanan kaynak en kısa sürede araştırmacıya ulaşırken, diğer yandan da baskı masrafları ve kitabı edinme giderleri de asgarîye inecek, en azından, klasik anlamda kitaplaştırılıncaya kadar bu dijital yayınlarla önemli bir hizmet yerine getirilmiş olacaktır.

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

